

DRUSTVENE PROMENE I KVANTITATIVNA METODOLOGIJA U SOCIOLOSKOM
ISTRAZIVANJU

THE SOCIAL CHANGE AND QUANTITATIVE METHODOLOGY IN SOCIOLOGICAL RESEARCH: It is assumed that subject determines the method of research; thus, methodological implications of the rapid social change are examined. The focus is both on disciplinary and contextual interpretation of the present state of the art; the first being elaborated in terms of limited use of the statistical-mathematical analysis in the present Yugoslav sociology. Empirical evidence of divergent views concerning the quantification tendency, is presented. The two contextual aspects, ideology and technology, are considered, the first in terms of value-ideological orientations in postwar Yugoslavia and their discrepancy with the quantitative methodology. It involves the following dimensions: qualitative (change) and quantitative (research), macro and micro, cross-time (long-term) and cross-sectional (short-term), potential and existing, absolute and relative, formal (institutional) and informal (spontaneous). In the last part, the second contextual aspect, the direct and indirect impact of the new computer technology on the research process, is elaborated.

1. UVOD

Cesto nailazimo na misao da predmet u suštini određuje i metodu njegovog proučavanja. Na toj osnovi možemo očekivati da će i promene (u) predmeta (u) imati značajne metodološke implikacije. Nema potrebe dokazivati da se danas susrećemo sa izuzetnom dinamikom društvenih promena! Ali, da li se tome adekvatno menja i metodologija društveno-naučnog istraživanja? Konkretno, u čemu se izražava ta povezanost i koje su odnosno kakve su te metodološke promene? Koliko metodološka praksa socioloških istraživanja zapravo izražava relativnu autonomiju profesionalnog delovanja samih sociologa? Nije li dostignuti nivo u metodologiji samo jedna od inherentnih dimenzija procesa profesionalizacije i oblikovanja profesionalne odnosno naučne kulture koji se u sociologiji odvija (takodje) prema svojoj unutrašnjoj logici?

U ovom prilogu ćemo se prvenstveno usredsrediti na promene kontekstualnog karaktera koje uslovljavljaju metodološko delovanje. Naglasićemo dve vrste promena koje nam se čine da su najznačajnije: *ideološke* i *tehnološke*. Kod nas su prve bile odlučujuće u prošlom periodu dok su druge uglavnom tek pred nama. Ali ču još, pre toga, upozoriti na neka pitanja profesionalizacije koja se pre svega odnose na samu sociologiju i sociologe.

Ograničicu se na "kvantitativnu metodologiju", jer je upravo tu situacija najviše protivrečna: na nju je usmereno najviše kritika i tu je istovremeno, u novije vreme, na međunarodnom nivou, postignut i najveći napredak. A kako je to kod nas?

2. METODOLOGIJA U PROCESU PROFESIONALIZACIJE SOCIOLOGIJE

2.1 Kognitivna anomija i sektorska fragmentacija

Ako sa metodološkog aspekta ocenjujemo današnje sociološko delovanje u Jugoslaviji otkriva nam se veoma disonantna slika. Ne možemo reći da smo u tom pogledu u celini postigli veliki napredak ali ne bi bilo tačno ni to ako bi pojednostavili ocenu u tom smislu da je reč o sveopštem zaostajanju. Specifičnost sadašnje situacije vidim upravo u tome da istovremeno imamo posla sa nekim inovativnim rešenjima i "prodorima" međunarodnog značaja, sa jedne strane, i - kao što ćemo videti - sa širokim "frontom" istraživačke prakse, koja više decenija zaostaje za onom što se danas već pojavljuje u razvijenom svetu.

Takav nesklad već sam po sebi upozorava na nepovezanost (atomizaciju i fragmentaciju) kao i na visoki stepen slučajnosti u sociološkom istraživanju. Fragmentacija i dezorganizacija sazajnog (istraživačkog) procesa prati i nekakva intelektualna uravnilovka, kad sve postane prihvatljivo i legitimno, kad svaka ideja ima istu težinu i jednake mogućnosti nastupanja. Takve odnose ću označiti kao "kognitivnu anomiju". Pri tome dakle radi se (i) o odsutnosti profesionalnih standarda bilo zbog inercije zdravorazumskog delovanja, bilo zbog pogrešnog razumevanja "demokratizacije", koja prodire u sazajnu organizaciju istraživačkog procesa i potkopava je. I jedno i drugo izražavaju nedostatak odnosno nerazvijenost profesionalne (naučne) kulture i diferenciranog vrednovanja naučnih saznanja obzirom na njihovu objašnjavajuću moć. Ukoliko pak je srušeno vrednovanje (hierarhija) u odnosu na sazajnu vrednost rezultata koje sociolozi pretstavljaju u svojim tekstovima, onda je napuštena i metodološka rigoroznost, koja pri tome ima pre svega instrumentalnu ulogu. Zašto bi ulagali velike napore u zahtevne metodološke postupke proveravanja i dokazivanja, ukoliko sa tim rezultatima nailazimo na takav odziv kao kada pretstavljamo bilo koju ad hoc observaciju, ili kada se uopšte zadovoljavamo sa intuitivno-spekulativnim zasnavanjem naših zaključaka. Kognitivna anomija, koju otkrivamo u današnjim jugoslovenskim prilikama dakle, po svojim implikacijama već do izvesne mere objašnjava omalovažavajući odnos šireg kruga naučnih radnika do epistemoloških i metodoloških postulata u istraživačkom procesu.(1)

Pored opštih znakova kognitivne anomije, afirmacija (kvantitativne) metodologije u sociološkom istraživanju zaostaje još naročito i zbog njegove sektorske fragmentacije. Ova, između ostalog, tiče se relacija:

- filozofije nauke (epistemologije) i metodologije
- teorije i statističke analize podataka
- statistike i matematičkih modela
- makro i mikro analize
- diahronog i sinhronog istraživanja
- analize ponašanja i strukturne analize
- anketnih istraživanja i agregatne analize
- monografskih i komparativnih istraživanja i sl. (vidi i Z. Mlinar, H. Teune, 1978; Z. Mlinar, 1982).

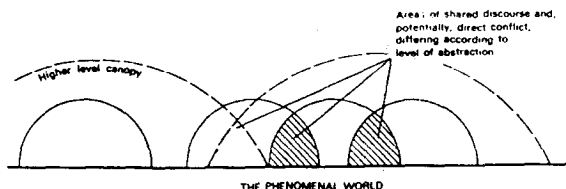
U procesu sve veće diferencijacije sociološkog (metodološkog) delovanja, otkrivamo izvesnu "koeksistenciju" specialističkih usmerenja u zatvorenim krugovima, pa bilo da se radi o različitim dimenzijama procesa saznanja, različitim analitičkim pristupima bilo o različitim sadržinskim područjima sociološkog delovanja. S obzirom na to i današnju metodološku praksu u sociološkom istraživanju (kao što ćemo je još prikazati) bi mogli kod nas problematizirati prvenstveno zbog zaostajanja, do kojeg dolazi zbog bariera u međusektorskoj i prostorskoj difuziji već raspoloživog metodološkog znanja. (2)

Imamo - doduše malobrojne - mada visokoosposobljene specijaliste za matematičko-statističke analize podataka; ujedno i specijalizovane istraživače koji se udubljuju u sadržajna pitanja sve brojnijih (sub) disciplinarnih područja. Pa ipak, delatnost jednih i drugih - naravno sa značajnim izuzecima - više govori o paralelizmu nego o integraciji raznovrsnosti, što predstavlja put do inovativnih rešenja. (3)

Takodje i delatnost na području epistemologije i, naročito, filozofije nauke, opet sa svoje strane, pokazuje težnju ka samodovoljnoj izolaciji i - kako kaže Andrew Tudor - ignorantski ostavlja po strani sociološku istraživačku praksu. Isti autor čak otkriva da se u sociološkoj metodologiji snažno uvrežila tradicija poznata kao "filosofski imperijalizam". Na to su pak sociolozi reagovali - tipično i u skladu sa našom opštom razvojnom paradigmom koja uključuje odnose između samostalnosti i povezanosti - tako da su se odrekli preokupacija filozofije nauke. A potrebno je upravo suprotno, tj. zblizavanje. Do toga može doći jedino ukoliko bi se prevazišlo jednostrano i benevolentno propisivanje kakva treba da bude naučna delatnost. U filozofiji nauke, u današnjim okolnostima, ne bi trebalo toliko insistirati na validaciji metoda empirijske nauke koliko na razumevanju povezanosti između empirijskog sveta i naučnog saznanja (A. Tudor, 1982, str. 2-3). Baš takva povezanost nedostaje kod nas, a čak i marksističko-filosofske studije ne pokazuju svoje otvorenosti i interesovanja za metodologiju empiričko-sociološkog istraživanja.

Današnju rascepljenost naučnog obuhvaćanja pojavnog sveta mogli bi još drukčije izraziti sa koncepcijom "naučnih baldahina". Naučni baldahin uključuje značajnije elemente procesa istraživanja i predstavlja okvir unutar koga se uobličavaju precizna pravila igre i specifična subkultura istraživača na izabranom području. Pri tom je karakteristično da se radi o brojnim naučnim baldahinima koji se međusobno seku na jedan ili više načina, deluju na različitim nivoima apstrakcije i sežu u

različite aspekte onoga što se inače smatra istim pojavnim svetom. Upravo tamo, gde se operacije iz jednog baldahina konfrontiraju s drugima, nalazimo najživlje naučno stvaralaštvo i razvoj. Na osnovi takvih konfrontacija - na različitim nivoima - možemo pre očekivati naučni napredak nego na osnovi kumulacije u "normalnim" naučnim okvirima ili pri potpunoj promeni paradigme. (A. Tudor, 1982, 36-39).

Mnogostruki naučni baldahini

Izvor: A. Tudor, 1982

Naravno da takav napredak ne možemo očekivati onda kada se radi - kao što to važi danas kod nas - o nekakvoj "miroljubivoj koezistenciji" pojedinih specijalnosti obuhvaćenih brojnim naučnim baldahinima; dakle bez "integracije raznovrsnosti" koja predstavlja jezgro razvojne logike društvenih sistema uopšte i posebno naučnog delovanja.

U tom smislu pred nama je izazov za dalje proučavanje, koje bi još odredjenije otkrilo gde se pojavljuje najveće stvaralaštvo a gde i zašto zastoje, bilo da se radi posebno o metodologiji ili o sociologiji uopšte.

2.2. Kvantitativna metodologija u sociološkoj istraživačkoj praksi

Pošto smo predstavili neka opštija pitanja, koja se tiču procesa profesionalizacije i unapredjenja (zastoja) metodologije društvenih istraživanja, približićemo našu raspravu konkretnoj istraživačkoj praksi. Pri tom, na žalost, nemamo mogućnosti za celovitiji pregled i ocenu te prakse (verovatno bi trebalo ponoviti i još temeljnije izvesti takav pokušaj kakav je predstavljalo savetovanje u Ohridu 1965. godine i niz objavljenih tekstova u vezi s tim.) Ograničićemo se samo na pitanje o statusu kvantitativne metodologije a i to na osnovu dva ograničena izvora informacija. Jedan predstavlja objavljeni članci u časopisu "Sociologija", u Beogradu; drugi pak odgovori iz nestandardizovanih intervjua 100 istraživača iz društvenih nauka u Sloveniji.

U razdoblju od 1981 do uključno 1986, u časopisu "Sociologija"

objavljeno je ukupno 110 članaka. (4) Od toga čak 101 ili skoro 92% bez ikakve je matematičko-statističke analize (65,5% čisto verbalnih rasprava; 14,5% onih u kojima se ilustrativno, tu i tamo navode podaci i 11,8% članaka sadrži jednostavne, uglavnom univarijatne tabele, bez matematičke obrade podataka). Čak se i članci koje smo svrstali u kategoriju "s statističko-matematičkom analizom" većinom oslanjaju na utvrđivanje najjednostavnijih veza između dve varijable (hi-kvadrat odnosno Pearsonov koeficijent kontigencije, koeficijent korelacije, koeficijent korelacije rangova its.). Samo u dva ili tri slučaja radilo se o kompleksnijim analitičkim postupcima (faktorska analiza, trendovi). (5)

Klasifikacija članaka u Sociologiji (1981-1986)

isključivo verbalna obrada	ilustrativno navodjenje brojki	tabelarni prikazi	statističko-matematička analiza		
72	16	13	9	110	N
65,5	14,5	11,8	8,2	100	%

Zbog uporedjivanja navedimo da je sličan pregled tipova članaka objavljenih (još) 1976. godine u American Sociological Review pokazao da samo 12% (u American Journal of Sociology - 14%) tekstova nije sadržalo nikakve statističko-matematičke analize. S obzirom na to da su neki od članaka u tim revijama sasvim teorijskog karaktera ili su zbog čega drugog neprimereni za to da bi se oslanjali na matematičku analizu, smatra se da su ove brojke (u SAD) već blizu saturacije (T.W. Collins, 1981, str. 438-439).

Utvrđene proporcije nam, prema tome, otkrivaju skoro obrnute srazmere između članaka u Sociologiji i ASR. Ukoliko možemo suditi na osnovu prikazanih podataka, velika većina jugoslovenskih sociologa uopšte ne koristi zahtevnije kvantitativne metodološke postupke.

I ako uvažimo opravdane kritičke ocene o ograničenosti kvantitativne metodologije koje su izneli pojedini autori kod nas i u međunarodnim okvirima (C. Wright Mills, 1959, M. Mesic, 1983, F. Adam 1982), ipak ostaje činjenica da otkrivamo nesklad između velike društvene kompleksnosti i veoma jednostavnih analitičkih postupaka.

Naša istraživačka praksa ukazuje na nesklad (koji je, čini se, i ideološki i tehnološki uslovljen) između pretencioznog intuitivno-spekulativnog globalizma (6) i veoma ograničenih

mogućnosti kompleksnije i metodološki rigoroznije (kvantitativne) analize. Taj problem je utoliko veći što se čini (ukoliko se možemo osloniti na vrlo ograničen opit na osnovu objavljenih članaka) da u protekle dve decenije u tom pogledu nismo napredovali. Poredjenje sa tekstovima koji su bili objavljeni još 1961-1966 pokazuje da se je udeo tekstova koji se oslanjaju na statističko-matematičku analizu čak smanjio (u prvom šestogodišnjem razdoblju takvih je bilo 31,6% u drugom, tj. od 1981 do 1986, kao što smo videli, samo 8,2%).(7) Ako se i ne radi o nazadovanju, takvo stanje možemo označiti bar kao stagnaciju.

Situacija u Jugoslaviji je u potpunoj suprotnosti u odnosu na izrazitu ekspanziju kvantitativne metodologije u međunarodnim razmerama, naročito na Zapadu (vidi više o tome u prilogu A. Ferligoj). Iz toga pak sledi da je današnji problem sociološke metodologije kod nas pre svega i ponajpre u tome što naša istraživačka praksa daleko zaostaje baš u onom što inače spada već u opšti fond metodoloških znanja u međunarodnim razmerama.(8)

S obzirom na to mogli bismo organizovano (i preko Jugoslovenskog udruženja za sociologiju) prevazići sadašnje zaostajanje pre svega tako što bismo ubrzali diseminaciju i aplikaciju međunarodno već raspoloživih znanja. (9) Time bismo postepeno povećavali i zahtevnost koju bismo postigli na osnovi sve preciznije odredjenih normi odnosno standarda profesionalne kulture i sociološkog identiteta.

O tome, kako naučnici gledaju na proces kvantifikacije u društvenonaučnim disciplinama govore nam nešto i odgovori iz već pomenutih intervjua koje smo obavili u pripremi savetovanja - "Stanje i razvoj društvenih nauka u Sloveniji", SAZU, Ljubljana 1984:

- (1) Većina ispitanika izražava svoj pozitivan odnos prema kvantifikaciji u društvenom istraživanju. Neki čak smatraju da je kvantifikacija "jedan od osnovnih merila naučnosti" odnosno "zrelosti empirijskih nauka". Dalje: "Svaka nauka postaje naukom tek kad se matematizira". "Kvantifikacija dovodi do objektivnosti (pedagoške) nauke". "U tome su mogućnosti prevazilaženja klasične kazuistike". "Radi se o reakciji na besplodno, apstraktno teoretisanje". "Prognoza nije moguća bez matematičko-statističkih metoda". "Kvantifikacija je jedini ubedljiv argument za praksu" i t.sl.
- (2) Uz to neki respondenti postavljaju i odredjene uslove i ograničenja. S jedne strane znači ukazuju na potrebu po kvantifikaciji i (potencijalne) koristi, koje ova donosi, ali istovremeno navode da se ovo može ostvariti samo u ograničenim okvirima odn. samo tada ukoliko se ispune još dodatni uslovi. Znači, da je moramo ocenjivati u njezinoj instrumentalnoj ulozi i ne samu za sebe. Npr.: "Kvantifikacija je značajna za objašnjenje jedino ako je onaj ko objašnjava rezultate kvantifikacije teorijski potkovan". "Kvantifikacija malo doprinosi razvoju discipline kao takve ali ima veliki značaj za praksu i ekonomsku politiku". "Problem je premala integracija kvantitativnih metoda i

kvalitativne teorijske analize". "Neki problemi (u lingvistici, teoriji jezika...) su takvi da su ujedno i računarski i filozofski problemi. Vidljiv je trend da se to dvoje povezuje u nove problematike". "Kvantifikacija prodire i u geografiju; korist od nje je u tome što omogućava brže i srazmerno pouzdanije utvrđivanje činjenica; no ona ne može biti cilj (sama po sebi) već samo sredstvo u dopunjavanju sa drugim metodama (kartografskim, brojnim posmatranjima, živim anketama)". "Kvantifikacija predstavlja doprinos samo pod uslovom da nije sama sebi cilj i da znači bolji pristup do sadržaja; problem nastaje onda kad količinski pristup postane zamena za kvalitativni pristup; a to se kod nas ponekad i događa".

Pri svemu tome, bez obzira na naučnu disciplinu, radi se o opštem ograničenju koje se ispoljava u nedovoljnom poznavanju kvantitativnih metoda. To naročito važi za starije generacije naučnika u oblasti društvenih nauka koji su toga - manje ili više - i sami svesni.

- (3) Konačno, predstavimo još neka stanovišta onih autora koji srazmerno najnegativnije ocenjuju ili pak potpuno odbacuju kvantifikaciju u društvenim istraživanjima. Pri tom se radi o nekim sociolozima koji su pre svega angažovani na području sociološke teorije, o pravnicima, o predstavnicima nekih humanističkih disciplina kao i o onima koji svoju kritiku utemeljuju izrazito ideološkom argumentacijom (o čemu ćemo govoriti i u narednom poglavlju). Svima je ipak zajedničko to da u svom području rada (uglavnom ili uopšte) nisu koristili kvantitativne analitičke postupke. Pri tom možemo ostaviti otvorenim pitanje da li to nisu radili samo zbog svog načelnog negativnog odnosa prema toj mogućnosti, ili je takav njihov odnos izraz činjenice da te (nove) analitičke postupke bliže i ne poznaju.

Da, kao primer, navedemo neke ocene: "Mogućnosti za kvantifikaciju su društveno ograničene; a tamo gde je kvantifikacija moguća reč je o pretežno trivijalnim stvarima." "Dok nije izradjen pojmovni aparat, dok se on ne "pročisti", dok o njemu ne postoji minimalni konsenzus, matematika ne pomaže ništa, ili vrlo malo". "Kvantifikacija može da da samo sliku pojava i činjeničnosti, ali ne i suštinu i mogućnosti te uzročne veze". "Ključna je rigorozna i smela imaginacija, inače padamo u kvantofreniju". "Kvantifikacijski postupci su za društvene nauke, za sociologiju kulture posebno, pomoćne tehnike koje je moguće koristiti pri konstituisanju korpusa gradiva. Za anлізу su neupotrebljive, mada izgleda drugačije".

Gradja iz intervju sa slovenačkim (društvenim) naučnicima ukazuje i na veoma širok spektar stanovišta i različitih suštinskih pitanja koja se tiču procesa kvantifikacije društvenonaučnih disciplina. Uprkos tome, čini se da i relevantno znanje kao i tehnička infrastruktura postaju iz geneacije u generaciju šire dostupni tako da se taj proces neće zaustaviti. Pri tom će svakako biti potrebno uvažavati i neke propratne uslove i ograničenja na koje smo upozorili.

3 KONTEKSTUALNE PROMENE I NJIHOVE METODOLOSKE IMPLIKACIJE

3.1 Vrednosno-ideološke (pre)orijentacije

Jedan od uzroka za prikazano zaostajanje u upotrebi matematičko-statističke analize i uopšte kvantitativne metodologije u sociološkim istraživanjima, treba tražiti u društveno-političkom kontekstu i naročito u ulozi ideologije. Nije nam namera da se iz tog ugla na opštem nivou upuštamo u raspravljanje o odnosu između kvantitativne i kvalitativne metodologije. Već je dosadašnji tok ove rasprave pokazao da ova ostaje suviše aprioristička i paušalna, da zapada u ponavljanje i da je, s obzirom na sve to, izrazito besplodna. No, pošto ne možemo ostaviti po strani činjenicu da u kontekstu razjašnjavanja metodološkog delovanja kod nas ideologija ima izuzetno značajnu ulogu (uopšte o ideologiji vidi i najnovije delo na slovenačkom Goran Therborn, 1987), pokušaćemo da je detaljnije i konkretnije razotkrijemo pre svega imajući u vidu nesklad između preovladjujućih vrednosno-ideoloških orijentacija i sociološke istraživačke prakse. Pre toga, da još samo ilustrativno ukratko ponovimo neka zapažanja o tom problemskom sklopu koja se ne ograničavaju samo na sociološko disciplinarno područje.

Tako npr. Neven Mates (1980) otkriva uzroke više nego nezadovoljavajuće uloge ekonomske nauke u našem društvu i između ostalog iznosi sledeće: "Upotreba modernih matematičkih i statističkih metoda u konkretnim ekonomskim istraživanjima i problemima kao i u ekonomskoj teoriji bila je u našoj institucionalizovanoj ekonomskoj nauci najograničenija. Bez bilo kakve sadržinske rasprave bila je proglašena za gradiansku i ideološki sumnjivu. To se uostalom nije činilo javno (jer bi tada za to ipak bili potrebni nekakvi argumenti). Uprkos tome je - uz činjenicu da najveći broj "profesionalaca" nije poznavao elementarni matematički i statistički aparat - takva ocena najefikasnije sprečavala da to područje ekonomske nauke dobije svoje mesto na našim fakultetima". (Podvlačenja Z.M.) (10)

Poslednjih godina inače dolazi do velikih ideoloških preorijentacija ili pak, jednostavno, do smanjenja značaja ideoloških kriterijuma. U tom kontekstu i ujedno na sve većim zahtevima za odgovornošću za odluke (koje će morati da budu bolje analitički utemeljene) možemo očekivati da će veću ulogu dobiti i kvantitativna metodologija. Retrospektivno uzeto, još važi ocena koju je dao Silvano Bolčić (1982): "Morali bismo pretpostaviti da su danas već prevaziđjena jednostrana stanovišta koja poistovećuju nauku sa merenjem i kvantitativnim formulisanjem naučnih zakona, kao i ona koja negiraju smislenu upotrebljivost merenja i kvantitativnih postupaka u društvenim naukama. Na žalost, u ocenama stanja u društvenim naukama kod nas ta stanovišta još uvek dolaze do izražaja. Dok imamo, s jedne strane, primere besplodne kvantifikacije koja ostavlja utisak "naučnosti" istraživanja, mada ne dodaje ništa suštinski novo razumevanju društva i njegovog razvoja, na drugoj strani sama upotreba kvantitativnih postupaka u pojedinim istraživanjima u

ekonomiji, sociologiji, socijalnoj psihologiji nekima predstavlja argument za tezu o uticaju gradjanske društvene nauke na našu društvenu nauku". Nadamo se samo da sa takvim jednostranostima u buduće više nećemo imati posla.

U tom smislu radije prelazimo na konkretniju analizu nesklada između nekih karakterističnih vrednosno-ideoloških orijentacija koje su u proteklim decenijama preovladale u društveno-političkom kontekstu jugoslovenskog društva i kvantitativne metodologije empirijskog sociološkog istraživanja. Izdvajamo sledeća:

- (1) Kvalitativne društvene promene i kvantitativna metodologija
- (2) Makro-društveni preobražaj i mikroskopsko empirijsko istraživanje
- (3) Statički (kratkoročni) i dinamički (dugoročni) pristup
- (4) Moguće i postojeće (stvarno)
- (5) Apsolutizacija i relativizacija
- (6) Spontano i organizovano (institucionalno)

3.1.1 Kvalitativne društvene promene i kvantitativna metodologija

Dok je istorijski materijalizam postavio u prvi plan kvalitativne društvene promene, konkretno empirijsko istraživanje u kontekstu "post-revolucionarnog društva" zahtevalo je pre svega poznavanje i korišćenje različitih postupaka kvantitativne analize podataka o društvenim promenama u datom vremenu i prostoru. Ovakav nesklad je našao različita rešenja - kako u teoriji tako i u praksi. Mada ta disparatnost u Jugoslaviji nije do te mere i tako dugo zadržavala uvodjenje "konkretnog sociološkog istraživanja" kao u Sovjetskom savezu, ipak se sve do danas, makar povremeno, pojavljivala u obliku kritike empirizma (pozitivizma), ili kao prazna spekulacija i shematizam.

Pri tom se često radilo o eksluzivnosti i apsolutizaciji jedne strane (kvalitativne) na račun druge (kvantitativne) i obrnuto, umesto da se o tom odnosu načelno raspravlja kao o komplementarnom. Neki su empirijsko sociološko istraživanje, skupa sa njegovom kvantitativnom metodologijom već apriori izjednačili s pozitivizmom. (11) Stvarno širenje tih istraživanja u šezdesetim godinama je opet, sa svoje strane, značilo odbacivanje kompromitovane uopštenosti i šematizma DIAMATA I HISTOMATA. Anketiranje i anketna istraživanja postali su sinonim sociološkog istraživanja uopšte. Posle nekoliko godina takve prakse ponovo se zaoštrila kritika njene ograničenosti (vidi više o tim "cik-cak" kretanjima u društvenim naukama u Z. Mlinar, 1986, str. 64-66).

Ideološko-politička orijentacija je potencirala diskontinuitet u odnosu prema "staroj Jugoslaviji". U takvom kontekstu je

onemogućena komparativna analitička obrada i onih procesa (društveno-ekonomskih) koji revolucijom stvarno nisu bili prekinuti. Mogli bismo reći da je zbog ideološke pretencioznosti i radikalizma i u društvenom istraživanju došlo do potcenjivanja uticaja iz prošlosti. Ujedno je potcenjivanja i prikrivena spontana ili stihijska inercija preko koje je prošlo stanje još uvek determinisalo (uslovljavalo) aktualne odnose i čak poglede u budućnost. U tom smislu, raspoloživi podaci nisu bili uvažavani ili je pak sakupljanje podataka o procesima koji promenom političkog sistema stvarno nisu bili zaustavljeni, bilo prekinuto.

Drugi vid diskontinuiteta nastupa takodje u posleratnom razdoblju sa nominalnom promenom identiteta pojedinih pojava (subjekata) npr. njihovim preimenovanjem ili čak čestim promenama njihovog obima, strukture ili drugih karakteristika koje su bile podvrgnute intervenciji "vodećih subjektivnih snaga".

3.1.2 Makro-društveni preobražaj i mikroskopsko empirijsko istraživanje

Za razliku od preovladjujućih karakteristika američke sociologije, marksistička teorija se bavila pre svega preobražajem na makro-društvenom nivou (12). Sa sktrukturalnog aspekta bile su u prvom planu "velike društvene grupe" - društvene klase; sa razvojno-dinamičkog pak "društveno-ekonomske formacije". Takav pristup je potpuno prevladao mada je odstupao od praktičnih potreba u razdoblju posle revolucije. Podrobnijoj analizi društvene strukture po pojedinim slojevima (strukturnim kategorijama) bilo je veoma brzo zamereno da se udaljuje od suštine i da zapada u "empirizam". Slično tome ni usmeravanje društvenog razvoja nije proizlazilo (u većoj meri) iz saznanja na osnovu konkretne analize već iz apriorističkih postavki (vizija, očekivanja) o makrodruštvenom razvoju. Tako smo imali nekakvu koegzistenciju veoma uopštenih teorijskih postavki o društvenom razvoju iz makro-perspektive (13) i mnoštvo konkretnih mera koje su se zasnivale na visokom stepenu arbitrarnosti.

Razumljivo je što u takvom društvenom kontekstu nije bilo odgovarajućeg ishodišta za "analizu na više nivoa" ("cross-level" ili "multilevel analysis"). Prevashodne preokupacije na makro nivou su praktično isključivale istraživanja na mikro nivou (umesto da se dopunjuju). (14) U takvom društveno-političkom kontekstu, prelazanje sa makro na mikroskopsku analizu istovremeno se tretiralo i kao prelazanje sa najznačajnijih na naibeznačajnija pitanja. Apsolutizacija kolektivizma je istovremeno značila i isključivanje, negaciju bilo kakve autonomne individualnosti (izuzev na najvišim nivoima političke hijerarhije, gde je dolazilo do identifikacije pojedinaca sa celokupnim sistemom).

To se, s naučno-disciplinarnog stanovišta ispoljavalo npr. u odnosu prema (socijalnoj) psihologiji, koju su neko vreme posle rata smatrali sasvim suvišnom. Čak i sakupljanje podataka od pojedinaca, npr. anketna istraživanja, neki su smatrali karakteristikom buržoaske sociologije.

S obzirom na prikazani kontekst čini se razumljivijim zbog čega je i metodologija kod nas, kada je reč o problematici višenivojske analize, ostajala na nekakvom preistorijskom nivou. Društvena istraživanja naime, bar koliko je meni poznato, nisu uključivala nivojsku analizu u striktnom značenju reči. To znači da po pravilu sami istraživači još nisu nailazili na karakteristične metodološke probleme koje postavlja takva analiza i kojima je sociološka literatura u međunarodnim razmerama posvećivala veliku pažnju. Radi se naročito o zabludama u zaključivanju o delovima na osnovu poznavanja svojstava celine i obratno. (15) U tom smislu se npr. kod nas nije posvećivalo dovoljno pažnje tzv. "ekološkoj zabludi" na koju je još 1950. godine upozorio W.S. Robinson; on je naime, pokazao da bi bilo sasvim pogrešno ako bismo npr. iz utvrdjene korelacije između nepismenosti i postotka crnaca na regionalnom nivou u SAD zaključili o korelaciji između nepismenosti i rase na individualnom nivou. Relativno visoka korelacija na nivou agregacije je, naime, na individualnom nivou analize sasvim nestala (W.S. Robinson, 1950). (16)

3.1.3 Statički (kratkoročni) i dinamički (dugoročni) pristup

U Jugoslaviji smo imali posla sa takvim društveno-političkim kontekstom za koji bismo mogli reći da je više nego bilo koji drugi izazivao i zahtevao dinamičnu, razvojnu, "temporalnu" analizu društvenih procesa. Trebalo bi očekivati da dugoročne, vizionarske razvojne orijentacije i pretenzije ka radikalnom društvom preobražaju nadju odgovarajući odziv i u metodologiji društvenog istraživanja. Ipak, pri tom treba uvažiti da se takve orijentacije "vodećih subjektivnih snaga" nisu oblikovale na iskustvenoj osnovi iz vlastitog (relativno nerazvijenog) okruženja, već na osnovi marksističke teorije i uzora sa strane. U tom smislu niti konkretna iskustvena realnost nije bila u središtu njihove pažnje.

Mada je marksizam postavio u prvi plan vremensko-razvojnu dimenziju društva (bar sa teorijskog i ideološko-politkog stanovišta), time još nije došlo do uvođenja odgovarajuće metodologije "temporalne analize" (o temporalnoj i strukturnoj analizi piše i Rudi Supek, 1983). Istovremeno s težnjom ka širenju vremenskih okvira objašnjavanja društvenog razvoja - u rasponu od prvobitne zajednice do komunizma - empirijsko sociološko istraživanje se je većinom ograničavalo samo na (statične) preseke u određenoj vremenskoj tački. Tzv. "opšta sociologija" je inače na nivou udžbeničke literature zadržala širok razvojno-istorijski okvir obrade društveno-ekonomskih formacija; empirijsko istraživanje, koje se razvilo u okviru pojedinih subdisciplinarnih područja ("posebnih sociologija") skoro se potpuno ograničilo na - više ili manje aktualna - pitanja savremenosti. Longitudinalna istraživanja, kakvo je izveo npr. Jan Makarovič (1984), koji je proučavao pitanje nejednakosti u obrazovanju na taj način što je pratio kohortu učenika od osnovne škole do univerziteta, skoro da su izuzetak. Ipak, neki znaci govore da se stanje menja. Protekom vremena na pojedinim predmetnim područjima se produžavaju vremenske serije podataka. "Slovensko javno mnenje" će 1988. godine pokrivati već dvadesetogodišnje razdoblje; oko 200 podataka o opštinama u SR Sloveniji upotrebljivo je za analizu promena u vremenu od 1963.

godine (kao primer obavljene analize: Z. Mlinar, C. Trampuž, A. Ferligoj, 1978. i izveštaj o istraživanju istih autora 1977, 1978). U okviru Saveza sindikata SR Slovenije ponavljana anketna istraživanja o samoupravljanju i položaju radnika omogućila su i analizu promena u vremenu (Vojko Antončič, Bogdan Kavčič, 1978). I kad se radi o pretežno kvalitativnoj analizi višekratno ponavljanje pojava u sve dužem vremenskom razdoblju podstiče ka otkrivanju mogućih pravilnosti u vremenu (npr. Nebojša Popov, 1986, je proučavao konfliktne situacije u posleratnom razdoblju).

Pri tom dolazimo do paradoksa: dok iz perspektive društveno-političkog konteksta vizionarstvo ustupa svoje mesto neposrednijim i pragmatičnijim preokupacijama, društvena nauka ipak uspostavlja uslove za istraživanje društvenih promena u širim vremenskim okvirima.

Na žalost, sociologija, kako u jugoslovenskim, tako i u međunarodnim razmerama uglavnom ostaje zarobljena svojom tradicijom tako da ne dolazi do međusobnih oplodjavanja koja bi bila moguća npr. u odnosu sa istorijskom metodom (Bogo Grafenauer, 1985; Ilija Stanočić, 1976).(17)

Pri tom ostaju nerazjašnjena teorijska i metodološka pitanja koja se tiču i istorije i sociologije. Uzmimo npr. kako se utvrđuje uticaj prošlosti na sadašnjost ako variramo vremensku distancu? Bar hipotetično, naznačuje se ovakvo tumačenje: što je veće vremensko rastojanje, tim posredniji i difuzniji pa prema tome i manje (strogo) obavezujući će biti uticaj prošlih istorijskih promena na današnje ponašanje i delovanje ljudi. S vremenskom distancom se dakle relativno smanjuje ograničavajući (direktivni) uticaj prošlosti na sadašnjost. Ali se povećava njen kontributivni uticaj u tom smislu što se u širem vremenskom okviru povećava sloboda izbora koju nudi proširena dostupnost bogatstvu (kulturalnog) nasledja. U tom smislu, šire uključivanje prošlosti menja i karakter determinisanosti današnjeg stanja.

Konačno, sociologija kod nas nije ni iskoristila niti dopunila - u međunarodnim razmerama - već raspoloživa znanja o metodološkim pitanjima predviđanja i prognoziranja, mada bi, s obzirom na jugoslovenski društveni kontekst, trebalo očekivati da baš ta pitanja budu u prvom planu. (Uzmimo npr. znanje o scenarijima, simulacijama, o modelima optimizacije; vidi Ernst Gehmacher, 1971).

3.1.4 Moguće i postojeće

Marksistička dijalektika je raširila prostor razmišljanja preko okvira datosti odn. postojećeg stanja. Inače je uopšte značajno saznanje da i svest (osvešćenost) o mogućem bitno uslovljava sadašnje ponašanje ljudi. Ideološko polazište je naravno bilo u tome što će određenija identifikacija mogućeg predstavljati nekakav mobilizacijski potencijal "progresivnih snaga" koji može ubrzati dinamiku razvoja na osnovi saznatih objektivnih zakonitosti. Ipak se u praksi pokazalo da je došlo do neželjenih

efekata tj. do promena upravo u suprotnom pravcu od onog koji je bio očekivan. Apolutizacija mogućeg je dovela do pasivizacije, odnosno demobilizacije postojećeg.

Jedan od razloga za takve posledice su i nerazrešena metodološka pitanja. Ako načelno priznajemo da predmet, odn. specifična sadržina već implicira i odgovarajuću metodu, to bismo morali uvažavati i u ovom slučaju. Ipak, stvarna praksa empirijskog društvenog istraživanja ne pokazuje osetljivost za ta pitanja. Istražuje se ili samo postojeće, ili moguće kao da je postojeće. Npr. "udruženi rad" se ne obradjuje kao nešto potencijalno već kao da je već ostvareno, stvarno stanje (odatle sledi paradoks da se bavimo "udruživanjem (već) udruženog rada").

Dok se tradicija društvenog istraživanja sa svim svojim instrumentarijem (podaci, pojmovi, teorije, metode) usredsređuje na analizu postojećeg, datog, prioritetne orijentacije zasnovane na marksističkoj teoriji stavljaju u prvi plan ideološko-političke kategorije koje se u većoj meri zasnivaju na predstavama o budućnosti nego na analizi postojećeg. Orijentacija ka mogućem je najviše došla do izražaja u ideološko-političkim pojmovima i teorijskim konstruktima; ono što je vezanije za analizu postojećih odnosa, tj. podaci i (kvantitativna) metodologija empirijskog istraživanja, bilo je zapostavljeno.

RAZLICITI AKCENTI U ISTRAZIVACKOM PROCESU (u jugoslovenskom društveno-političkom kontekstu)

	POSTOJEĆE	MOGUĆE
PODACI	XXX	
POJMOVI		XXX
TEORIJE		XXX
METODE	XXX	

Pri tom ostaje otvoren još čitav niz pitanja o tome kako učiniti predmetom sociološkog istraživanja ono što tek nastaje. Pa ni drugi ekstrem, ako bismo se naime ograničili samo na to što je već u punoj meri ostvareno, ne bi predstavljao odgovarajuće rešenje (vidi o tome i u: Zdravko Mlinar, 1986, str. 57-58).

Uprkos prisutnosti tih pitanja u okviru jugoslovenskog društva istovremeno možemo konstatovati da se ne koristimo ni onim metodološkim postupcima koji su se već potvrdili u međunarodnim razmerama. Uzmimo npr. različite postupke simulacijskih igara (simulation gaming exercise).

Na međunarodnoj konferenciji "Komparativna ekološka analiza društvenih promena", FSPN, Ljubljana 1976, Pavle Sicherl je predstavio nov analitički postupak pod nazivom "S-distanca". Autor pri tom ima u vidu da nam presek u jednoj vremenskoj tački ne daje celovitu i realnu sliku stvarnog stanja. Ljudi npr. ne izražavaju svoje (ne)zadovoljstvo samo s obzirom na odnose u datom trenutku (s obzirom na stepen razvijenosti konkretne društvene jedinice), već pri tom istovremeno uzimaju u obzir i očekivanu dinamiku rasta u budućnosti. Sicherl je statičku analizu neravnomernog razvoja dopunio poboljšanom metodologijom vremenske distance kao novim dinamičkim merilom neravnomernog razvoja. Vremenska distanca (broj godina) između dve jedinice kada ove dostižu određeni nivo (razvijenost) s obzirom na izabrani indikator može se naime koristiti kao dinamička mera dispariteta između njih slično kao što inače razlike (apsolutne i relativne) u određenom trenutku vremena koristimo kao statičku meru dispariteta (Pavle Sicherl, 1978, str. 238-239).

3.1.5 Apsolutizacija i relativizacija

Dok se ideološko-političke orijentacije ostvaruju sa težnjom ka apsolutizaciji, za metodologiju društvenog istraživanja je karakteristično da pretpostavlja upravo suprotno. Kao opšte osnovno načelo (koje je važno i za Marxa lično) u istraživačkom radu važi - sumnja. Iz toga proizlazi niz najrazličitijih postupaka proveravanja valjanosti i pouzdanosti (koji se stvarno praktikuju u svim fazama istraživanja a i u odnosu prema već obavljenim istraživanjima). Sumnja i proveravanja impliciraju mogućnost da se trenutno "važeće" tumačenje pokaže kao nepravilno. To je u suprotnosti sa inherentnom logikom idejno-političkog delovanja uopšte a naročito s takvim kakav je bio karakterističan za protekle decenije kod nas.

Ideološko-političko ishodište se po pravilu prepoznaje po tome što nastoji da potvrdi jedno određeno ubedjenje. Zbog toga istovremeno sužava okvir dozvoljenog (18) istraživanja (proveravanja) ili ostvaruje pritisak ka takvom koncipiranju istraživačkog instrumentarija da ovaj već unapred priprema željenu (pristrasnu) sliku o činjeničkom stanju. To se pokazuje u vezi sa formulacijom pitanja u anketnim istraživanjima u kojima se stalno ponavlja nelagodnost istraživača ukoliko već unapred ekspliciraju širi raspon modaliteta odgovora od onog koji inače dopušta zvanična politika. Slično se dešava i kod izbora izvora informacija (dokumenata, osoba) i sl.(19)

Čak su i iste podatke, kako pokazuju dosadašnja iskustva, pojedini istraživači veoma različito interpretirali, između ostalog i zavise od toga koliko su se podredjivali ili su odstupali od normi konformnog ponašanja. Pri tom čak dolazi do paradoksa u tom smislu da često upravo maksimalistička (ideološka) očekivanja predstavljaju referentni okvir vrednovanja sakupljenih podataka o činjeničnom stanju, što već a priori daje tim podacima veoma "negativan" karakter. Ako bismo pak iste podatke upoređivali s podacima iz drugih država (npr. o udelu stanovnika koji su društveno-politički aktivni) došli bismo češće do povoljnije ocene istog stanja. Ipak, ideološki i etnocentrični

ekskluzivizam isključuju komparativno međunarodno istraživanje. Zbog toga je lakše razumeti zašto se kod nas nije razvila ni metodologija komparativnog sociološkog istraživanja, (iako to nije jedini uzrok), koja inače, naročito na Zapadu, predstavlja značajno područje metodoloških rasprava. (Vidi npr. A. Przeworski, H. Teune, 1970; N.J. Smelser, 1976; S. Rokkan, 1968; M. Niessen, J. Peschar 1982; M. Dogan, 1985).

S obzirom na relativno nizak stepen društveno-ekonomske razvijenosti Jugoslavije i ujedno na ofanzivnu pretencioznost programa radikalnog društvenog preobražaja, došlo je do otudjenja i osamostaljenja normativno-programatske sfere. To je značilo reifikaciju te sfere kao samodovoljne i nezavisne od objektivnih odnosa i materijalne osnove društva. Normativna dimenzija je prekrila i zamenila kognitivnu. To je npr. značilo da je dolazilo do substancijalizacije (reifikacije) pojmova, umesto da se oni, pomoću njihove operacionalizacije, konfrontiraju sa činjeničkim stanjem. (20)

3.1.6 Spontano (neformalno) i organizovano (institucionalno)

S obzirom na socijalističku izgradnju "odozgo nadole" karakteristično je da je kod nas u celom posleratnom razdoblju u prvom planu formalna, institucionalna struktura u kojoj se najdirektnije manifestovala "volja vladajuće klase" (političke elite). Za političku nauku ili "pravnu teoriju" bilo je karakteristično - još više nego za sociologiju - da su se bavile pre svega organizacionom, tj. institucionalnom strukturom društva. I sociologija je nesrazmerno mnogo pažnje posvećivala formalnoj organizaciji i normativnom uredjenju. Ipak treba reći da su bar neki sociolozi već u prvim godinama empirijskih istraživanja (sredinom šezdesetih) počeli otkrivati da formalna organizacija prikriva u sebi i neformalne društvene grupe npr. klike u radnim organizacijama (Veljko Rus, 1966). Upravo ove imaju stvarno odlučujući uticaj bez obzira na brojne formalne odredbe o upravljanju isamoupravljanju. Slično se i u okviru mesnih zajednica pokazalo da treba pored formalno-grupne i institucionalne uvažavati i (više) spontanu i prikrivenu "neformalno-grupnu participaciju" (Z. Mlinar, 1965; M. Golob, 1975). Pored formalno deklariranih vrednosti "samoupravnog socijalističkog društva", pokazalo se da su dosta često stvarno odlučujuće sasvim drukčije ili potpuno suprotne vrednosti, da se radi o nagrađivanju konformizma (I. Siber, 1977, 1984) a ne samostalnog, samoupravnog ponašanja. Čak ni formiranje i delovanje radničkih saveta nije eo ipso značilo da time upravo radnici imaju obezbeđen odlučujući uticaj (A. Caserman je to otkrivao početkom šezdesetih godina npr. u analizi delovanja radničkog saveta u jeseničkoj železari).

Uopšte izgleda da je i u sociološkim istraživanjima neformalna sfera relativno zapostavljena; na taj način nije u punoj meri izašla na površinu njena stvarna uloga. To naravno ne znači da treba zanemariti istraživanje sastava i delovanja radničkih organa i institucija. (21)

Problem može biti i u tome što prekomerno usredsređjivanje pažnje na formalno-organizacijski aspekt uslovljava i sadržaj statističke delatnosti i drugih izvora informacija a tim posredno i sadržaj socioloških istraživanja. U nekim slučajevima uzimamo npr. statistiku samoupravljanja, prikupljeni podaci su tako formalni da su skoro bez objašnjavaćke vrednosti.

Prikazana jednostranost povezuje se sa nizom metodološki pitanja; ipak istraživači nisu bili dovoljno svesni toga. Preovladavajuće oslanjanje na anketna istraživanja nije davalo optimalne mogućnosti za otkrivanje stvarne raspodele uticaja i moći. Premalo su bile iskorišćene još i druge tehnike i postupci prikupljanja i analize podataka kao npr. sociometrija, network analysis, autobiografske studije, analiza istorijskih događaja i dr.

3.2 Tehnološke promene i njihove metodološke implikacije

Jedna od najznačajnijih determinanti metoda empirijskog društvenog istraživanja tiče se novine i sve šire upotrebe nove, informacijske tehnologije. Na ovom mestu ćemo (bar okvirno) naznačiti neke njene metodološke implikacije, pre svega one koje proizlaze iz ubrzanе "kompjuterizacije". Ova se odnosi na uvodjenje i upotrebu računara:

- a) kako u društvene procese koji su predmet sociološkog proučavanja, tako i
- b) u same istraživačke delatnosti.

Mada Jugoslavija u oba pogleda zaostaje za razvijenim državama i imamo još i srazmerno malo iskustva, radi se o, bar potencijalno, tako značajnim promenama, da ih ne smemo zanemariti. Organičićemo se na implikacije računarske tehnologije na istraživački proces. No i tu ćemo se morati oslanjati uglavnom na saznanja iz drugih zemalja (vidi npr. David R. Heise and Roberta G. Simmons, 1985, James N. Danziger, 1985; Sidney Fernback, 1979; Craig Calhoun, 1981). Istovremeno u jugoslovenskom kontekstu - kao što smo već videli, otkrivamo paradoks, da su ograničenja zbog tehnološkog zaostajanja dodatno potencirala ideološka dvoumljenja i kritike "tehnicističkog optimizma"(22).

Dok se po pravilu računa s tim da tehnološki razvoj radikalno proširuje pre svega mogućnosti kvantitativne analize i kvantitativne metodologije, stvarno se uloga računarstva, naročito u poslednje vreme, širi i na području kvalitativne analize (vidi npr. P. Conrad and S. Reinharz, Eds., 1984). Na taj način je olakšano traženje opštih trendova i pravilnosti na osnovu kvalitativnih podataka. Računar omogućuje da se u kvalitativnu analizu istovremeno uključuje veliki broj različitih situacija ili društvenih sistema i tako povećava mogućnost otkrivanja sličnosti i razlika koje su relevantne za teoriju. Ujedno se uopšte naznačuje tendencija prevladavanja sadašnje polarizacije na kvantitativno i kvalitativno istraživanje.

Nova informacijska tehnologija pre svega povećava manipulabilnost sve veće količine i kompleksnosti podataka, bilo da se radi o sakupljanju, čuvanju, izboru, analizi ili posredovanju (prenosu) između različitih subjekata istraživačkog procesa ili o odnosu prema (potencijalnim) korisnicima. Pri tom omogućuje uključivanje sve većeg broja proučavanih jedinica i njihovih svojstava. Obrada većih skupova podataka omogućuje istovremeno proučavanje većeg broja (kompleksnijih) varijabli. Time se proširuje obuhvatanje podataka u vremenske serije i prostorno-društvene jedinice, što je podloga za formiranje organizovanih fondova (arhiva, banaka) podataka. Takvi arhivi ili banke (npr. statističkih ili drugih) podataka koji su dostupni istraživačima postaju sve brojniji, naročito u ekonomski razvijenim državama. Kod nas je, pak, njihova uredjenost i dostupnost veoma ograničena, a na jugoslovenskom nivou nema čak ni koncepcijske sagledanosti o tome na koji način pristupiti njihovom formiranju (T. Banovec, 1986, 1987). (23)

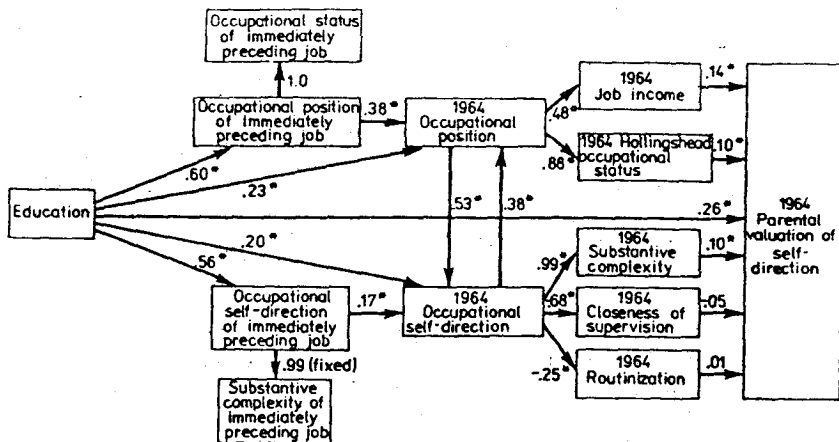
U medjuнародnim razmerama se konstatuje (D. Heise, G. Simmons, ibid.) da je jedan od najvidljivijih uticaja računarstva u tome što se povećala veličina uzoraka npr. u anketnim istraživanjima. U SAD se još pre dobrih deset godina smatralo da 1000 ili 2000 znači veliki uzorak; sa povećanim mogućnostima računara danas se u značajnijim istraživanjima oslanjaju na podatke i sa desetostruko većim brojem slučajeva.

Pri tom se ne radi samo o količini podataka; s tim je povezana i mogućnost da se pomoću računara mogu proučiti sve kompleksnije medjusobne veze između sve većeg broja varijabli. U početnom razdoblju empirijskog sociološkog istraživanja kod nas i u svetu bilo je karakteristično (a često je još i danas) da su se istraživači u anketnim istraživanjima ograničavali na analizu odnosa između tri ili četiri varijable. Na osnovu današnje računarske tehnologije sve veći broj istraživanja objašnjava svoj predmet pomoću kompleksnih uzročnih modela. Pri tom se oslanjaju na novu generaciju statističkih tehnika koje omogućuju korišćenje metoda strukturnih modela, Kao primer uzmimo model iz komparativnog istraživanja "Stratifikacija, rad i vrednosti" (K. Slomczynski et al., 1987).

Osim toga postoji još čitav niz kompleksnih statističkih postupaka, veoma efikasnih zbog velikih mogućnosti i brzine računara, kao što su npr. multivarijatna analiza varijance, kanoničke korelacije, višedimenzionalno skaliranje, hazardni modeli, istorijska analiza događaja itd. Uopšteno možemo reći da su noviji računari omogućili praktičnu upotrebu nekih već poznatih složenih analitičkih postupaka ili podstakli razvoj sasvim novih.

Primer kompleksnog uzročnog modela
Komparativno istraživanje: Stratifikacija, rad i vrednosti

(K.M. Slomczynski et al. 1987)

Effects of education, occupational position, and occupational self-direction on parental valuation of self-direction, for U.S. men ($N = 1499$, standardized coefficients. Paths from background characteristics to endogenous variables not shown. Correlations between residuals not shown.) *Statistically significant, $p \leq .05$

Kompjuterska tehnologija povećava mogućnosti prevazilaženja fragmentiranosti saznanjog procesa kao i nepovezanosti istraživača (Z.Mlinar, 1986). Osim veće inkluzivnosti s obzirom na vremenske jedinice, prostorne okvire, sektore i nivoe analize u prvi plan dolazi i analiza zavisnosti izmedju njih. Ujedno i u samom istraživačkom postupku dolazi do povezivanja do sada potpuno odvojenih operacija, bilo da ih interaktivno obavlja isti istraživač, bilo sukcesivno više istraživača. I jedno i drugo pretpostavlja velike mogućnosti računara. U tom smislu računar povećava mogućnosti saradnje u istraživačkom radu. Tako se npr. povećava mogućnost ponavljanja istraživanja na osnovu drugih nizova podataka. Povećavaju se i mogućnosti da kasnije i drugi istraživači koriste iste podatke. Uopšte, kako tvrdi i T.W. Collins (koji o tim pitanjima raspravlja posebno sa aspekta širenja upotrebe mikroracunara), veće mogućnosti računara u obradi podataka i brzina kojom se (mikro) računar odaziva na naredbe, omogućuje istraživačima da uspostave bliži, neposredniji odnos prema svojim podacima u procesu analize (T.W. Collins, 1981, str. 449). To je manje značajno u eksperimentalnoj situaciji kada se po unapred utvrdjenom planu sakupljaju podaci potrebni za proveravanje specifičnih hipoteza. Kada se pak sociolog-istraživač oslanja na podatke koji su bili sakupljeni u druge svrhe, relevantni sadržaj treba otkrivati eksplorativnom analizom podataka; pri tom računar omogućava da taj proces

napreduje skoro kao igra. Interaktivni sistem omogućava mnogo bolje razumevanje podataka nego što je to u slučaju kada se radi o vremenski odvojenim fazama odnosno operacijama.

I veza između podataka i teorije postaje jasnija, intenzivnija i lakše ju je proveriti, naročito onda kada i rezultati pojmovne analize i kvalitativne arhive postanu računarski obradivi. Uopšte se povećava transparentnost istraživačkog procesa i u onim aspektima (fazama) u kojima je do sada smatran sasvim ličnim i neshvatljivim.

U vezi s tim možemo očekivati da ćemo u buduće i kod nas sve više prevazilaziti za sada još veoma karakterističnu samodovoljnost, intuitivnu zasnovanost i spekulativni karakter i inertnu prisutnost sociološke teorije. Umesto toga se povećavaju mogućnosti empirijske izgradnje i neprestane konfrontacije teorije s podacima, proveravanja a time i odbacivanja nevažičih teorija. Teorija može u većoj meri postati sastavni deo tekućeg empirijskog istraživanja u kome će biti moguće korišćenje većeg broja alternativnih postupaka analize. Usavršavanje i šira dostupnost računarske tehnologije ujedno - kao što smo već naznačili - povećavaju mogućnost savladavanja sve veće složenosti podataka; a time se smanjuje prostor za apriorističke sudove, spekulativne pojmovno-teorijske rasprave i sporove kao i za raznovrsne težnje ka dogmatizmu. Na taj način se dinamizuje induktivno prelaženje od opažanja i merenja preko iskustvenih uopštavanja do teorije, i obrnuto, deduktivnim putem, od teorija, preko hipoteza i njihove operacionalizacije, do konfrontacije sa konkretnim iskustvom. (24) Brže odvijanje istraživačkog procesa sa svoje strane omogućava i ekspeditivnije odazivanje nauke na potrebe korisnika i time približavanje "teorije i prakse".

Računar može da suštinski pojednostavi i samo sakupljanje podataka, time što npr. anketar unosi podatke neposredno u računar smanjuje se broj potrebnih operacija a to znači i manju veorvatnoću da će učesnici napraviti neku grešku (postaju suvišni svi oni koji su do sada prevodili odgovore u brojke na šifrantskim listama pa ih odatle prenosili dalje na trake ili diskove). U SAD već obavljaju telefonske intervjue uz pomoć računara. To je tzv. "CATI" (Computer Asisted Telephone Interviewing). CATI čak tekuće otkriva i neke greške (nedopustive neusklađenosti) u podacima. Uopšte, možemo reći da što bliže pojavi nekog događaja podatke izrazimo u računarski čitljivom obliku, manje će grešaka nastati zbog kodiranja i rekodiranja (T.W. Collins, ibidem, str. 450).

Sociometrijska istraživačka fondacija iz Amsterdama je razvila postupak za vođenje intervjua uz pomoć kućnih računara tako da anketar uopšte više nije potreban. A time otpada i individualni uticaj anketara; skraćuje se vreme izvođenja istraživanja; analiza se može započeti odmah, odnosno traje sve vreme, tako da je moguće proveravati da li je dalje sakupljanje podataka uopšte još potrebno. Takav postupak je naročito pogodan za panel-istraživanja (W.E. Saris i W.M. de Pijper). (25) Uostalom, njegov značaj prevazilazi samu istraživačku sferu, budući da predstavlja samo jedan od brojnih oblika jačanja sve neposrednijeg povezivanja pojedinca i sistema, tako da pri tom, posredne,

intermediarne strukture gube na značaju (Vidi i H. Teune, Z. Mlinar, 1978 A).

Sve govori da računarska tehnologija i u istraživačkom radu jača dva protivrečna procesa koji predstavljaju jezgro uopšte paradigme društvenog razvoja (Z. Mlinar, 1986). Na jednoj strani jača individualna uloga istraživača koji se oslanja na (svoj) vlastiti (lični) računar i nije vezan za ograničeni i od njega nezavisno uređen (objavljeni) fond opštih informacija, već može postići sve veću selektivnost. S druge pak strane, sve značajniji i, s padanjem vremensko-troškovne distance, sve lakše dostupni postaju po odredjenim standardima formirani veliki fondovi (banke) podataka organizovani u međunarodnim razmerama. Umesto datih, prostorno ograničenih izvora informacija (u lokalnim, regionalnim, nacionalnim razmerama) postaje sve značajnije pitanje njihove dostupnosti koja se povećava sa njihovim sve jednostavnijim protokom preko državnih granica (upravo se u najnovijoj literaturi pojavljuje karakteristična tema: "transborder data flow"). A to je opet preduslov i nekakva infrastruktura za komparativno međunarodno istraživanje.

Prikazane promene, koje se temelje na neprestanom usavršavanju računarske tehnologije uslovljavaju i promene u metodološkom znanju i obrazovanju. Početkom sedamdesetih godina se smatralo da će uvođenje "statističkih paketa" za računarsku obradu podataka (uzmimo npr. i kod nas dosta korišćeni SPSS) jako pojednostaviti i rutinizovati postupke numeričke analize. Tako bi se sociolozi-istraživači mogli u većoj meri usredsrediti na sadržinska pitanja. Ipak se kasnije pokazalo da se sa povećavanjem mogućnosti računara povećao i broj različitih statističkih postupaka koje nije moguće razumeti i pravilno koristiti bez temeljitog matematičkog znanja.

Na taj način se opet vraćamo starim dilemama o odnosu između sadržinskih i metodoloških preokupacija. Da li će zahtevnije matematičko usavršavanje imati za posledicu - u smislu "zero sum game" - ograničavanje sadržinskih predmetnih poručja? Da li ćemo uvoditi još uže specijalističke smerove obrazovanja na način koji je naznačen uvođenjem studija "društvene informatike" na FSPN? Da li na taj način dolazi do bifurkacije između tehničkih specijalista i sadržajno orijentisanih istraživača?

Posledice usavršavanja računarske tehnologije po odnose između materije i metode nisu dakle samo jednosmerne. Na jednoj strani uspostavljamo potrebnu infrastrukturu koja omogućava radikalno povećavanje manipulabilnosti naučnih informacija. U tom smislu možemo reći da je konačno došlo vreme kada i u empirijskom istraživanju možemo uvažiti neke epistemološke postavke koji su pre toga imali samo opšte filozofski i didaktički karakter (npr. okvirne dijalektičke postavke o svestranoj povezanosti pojava, o odnosu dela i celine, o bitnom i nebitnom itd.). Tako se povećala mogućnost empirijskog proveravanja brojnih opštih ideja koje su se pre toga radjale na intuitivno-spekulativnoj podlozi u radu individualnih istraživača. Na drugoj strani se povećana tehnička manipulabilnost pokazuje kao nekakva rutinizovana mehanika koja kao da brzo može prevazići mogućnosti sadržinske imaginacije i objašnjavanja.

NAPOMENE

- (1) Pri tome moramo upozoriti, da i poznati metodolog Hubert Blalock (1984), koji piše pre svega o prilikama u SAD, kritički upozorava da u društveno-naučnom delovanju sve podjednako uspeva ("everything flourishes" itd.), da je reč o visokom stepenu slučajnosti i da nema ni minimalne saglasnosti (niti interesovanja i zalaganja) u vezi toga kakav proizvod će nastati na osnovu naših agregiranih akcija; uprkos tome stanje na području kvantitativne metodologije u SAD se bitno razlikuje od onoga što nalazimo u Jugoslaviji. A to znači da moramo uzeti u obzir i druge npr. kontekstualne determinante (ideologiju, tehnologiju), koje ćemo još prikazati.
- (2) Rezultati obavljenih intervjuva sa 100 slovenačkih (društvenih) naučnika pokazuju veoma slične ocene i zahteve s obzirom na povezivanje sadržajnih i računarskih znanja, bez obzira da li se radi o sociologiji, ekonomiji, geografiji, psihologiji. Zabeležili smo, npr. ovakve odgovore: "... računarski stručnjaci bi trebalo da bolje poznaju sadržinu i problemska područja određene discipline", "problem je u formiranju specijalizovanih stručnih kadrova koji bi jednako dobro vladali računarstvom i psihologijom", "zaostajemo zbog premale osposobljenosti ekonomista za korišćenje informativne tehnologije"; "ako hoće računarstvo u geografiju, mora upoznati geografiju".
- (3) Praksa je naravno različita i po pojedinim institucijama. Dok smo na FSPN u Ljubljani konstatovali da je baš uključivanje matematičara i računarstva pokrenulo plodno povezivanje njihovog rada sa sociološkim sadržajima, Neven Mates iz Zagreba prenosi drugačija iskustva u vezi sa uključivanjem matematičkih metoda u ekonomiju: Ako je nešto i pripušteno u nastavu u obliku matematičkog programiranja, onda je to urađeno bez ikakve organske veze sa nastavom drugih kolega. S obzirom na programiranje najčešće predavaju matematičari bez ikakvog većeg interesa za konkretne aplikacije (npr. uopšte ne upotrebljavaju računara), razumljivo je da i to što predavaju nema značajnijeg efekta (1980, str. 18).
- (4) Među članke naravno nismo ubrajali različite prikaze, rencezije, obaveštenja i sl.
- (5) Čak kad bi i jednostavne "tabelarne prikaze" uvrstili u kategoriju "statističko-matematička analiza", time se gotovo ne bi promenila slika o kritičnoj situaciji koju nam podaci pokazuju.
- (6) U vezi s tim je još Mihajlo Marković upozorio da svaki pokušaj neposrednog razumevanja celine, bez pomoći analize, vodi samo u mit i ideologiju. Zato smatra da nužnu fazu u Marxovom metodu čini rastavljanje prethodno neposredno shvaćenih celina na njihove komponente koje treba u poslednjim fazama povezati s drugim komponentama i razumeti ih samo kao momente jedne složene skrukture" (Mihajlo Marković, 1981, str. 68).

- (7) Ipak te brojke ne možemo prihvatiti sasvim mehanički; u prvom periodu se radilo o dosta jednostavnim i rutinskim računskim operacijama; poslednjih godina se pak počinju pojavljivati i različiti postupci multivarijatne analize isl.
- (8) Podrobnija analiza bi pokazala koliko se pri tome stvarno radi o (ne)znanju a koliko o materijalno-tehničkim ograničenjima.
- (9) Jugoslovenska posebnost (ne možemo reći ni balkanska, jer nas pretiču npr. čak i Bugari) je i u tome što maltene ne poznajemo različite oblike dopunskog stručnog usavršavanja, niti se uključujemo u odgovarajuće međunarodne aktivnosti kao što su metodološki seminari u okviru Essex Summer School koji vodi European Consortium for Political Research (izuzetak predstavljaju nekoliko ljubljanskih učesnika na tim seminarima).
- (10) Zanimljiva je dispartnost u odnosu na kritiku koju je američki ekonomist Lester C. Thurow (1983) u svojoj knjizi "Dangereous Currents: The State of Economics" uputio skoro svim "školama" savremene ekonomije (mikroekonomika, makroekonomika, ekonometrija, monetarizam i sl.) Pri tom otkriva da ponešto od onoga što se smatra "naučnom metodologijom" u ekonomiji nije ništa drugo do pseudonauka. Teškoće, između ostalog, vidi i u tome što ekonomisti rado zapadaju u "grešku deplasirane preciznosti", i to onda kad pokušavaju da korišćenjem formula i grafikona redukuju recimo tržišne pojave na matematiku. Takav redukcionizam računa sa prirodnonaučnim konstantama i zakonitostima, a ne na činjeničku, društvenu promenljivost. Zbog toga svi "zakoni" koji kvantitativno izražavaju povezanost ekonomskih pojava imaju tako kratak životni vek. Pri tom ipak treba uvažavati da L. Thurow reaguje na suštinski drugačije odnose od onih kakvi su u Jugoslaviji. Kod nas se pre radi o nedostatku preciznosti nego o "grešci deplasirane preciznosti".
- (11) To je među ostalim, više pragmatičnim razlozima, verovatno uslovlilo i veoma "rezervisan" odnos prema predlogu za uvođenje studija "društvene informatike" na FSPN u Ljubljani. Skoro deset godina je trajalo ubedjivanje pre nego što je predlog bio prihvaćen.
- (12) Pri tom se ne radi samo o razlici u odnosu na marksizam, već i o odnosu prema (srednje)evropskoj tradiciji uopšte. S metodološkog stanovišta evropska tradicija postavlja u prvi plan društvene grupe i naročito društvene celine, totalitete, bilo u dijalektičkom, bilo u fenomenološkom smislu, sa jakim intuitivnim akcentima. Američka tradicija društvenog istraživanja je pak bihevioristička, kako s obzirom na predmetno područje, tako s obzirom na metode. Zbog toga se (više) oslanja na socijalnopsihološke varijable odn. pojmove (Jurgen W. Falter, 1978, str. 843-844, C. Wright Mills, 1983).
- (13) Uopšte je bilo karakteristično da je i u obrazovnom procesu prevladavao takav izbor i obrada tema; skoro svako pitanje

smo počinjali da obradjujemo "od prvobitne zajednice..." nadalje.

- (14) Uz to treba imati u vidu, kao što konstatuje i J. Falter, da opšta upotreba dihotomije mikro i makro analize u društvenim naukama predstavlja prilično grubu i veštačku klasifikaciju, koja ima veću didaktičku nego analitičku vrednost. Pre se radi o tome da se uvede analitički pristup koji uvažava relativni položaj izabrane jedinice analize unutar višenivojskog kontinuuma. Na taj način, barem pragmatično, prevazilazimo i dihotomiju između holizma i individualizma koji inače traže "pravi" nivo objašnjavanja (Jurgen W. Falter, 1978, str. 847).
- (15) Mada su inače u marksističkoj literaturi česte filozofske rasprave o odnosima između dela i celine (vidi npr. Mihailo Marković, 1981) karakteristično je da sociolozi o tim pitanjima nisu raspravljali sa stanovišta kvantitativne metodologije. Socijalno-filozofska orijentacija ka celovitom (integralnom, globalnom) zahvatanju i objašnjavanju ostavljala je po strani rešavanje pitanja o mogućnosti njene operacionalizacije i tehničke infrastrukture što je preduslov da bi se mogla uvažiti u empirijskom istraživanju.
- (16) Verovatno su se jugoslovenski sociolozi prvi put odredjenije uhvatili u koštac s tom problematikom u međunarodnom komparativnom istraživanju o vrednostima lokalnih rukovodioca i razvoju lokalnih zajednica u Indiji, Poljskoj, SAD i Jugoslaviji (vidi Philip Jacob et al., 1971). To istraživanje je, naravno, po sadržini i metodologiji prevazilazilo vezanost za jugoslovenski kontekst. Uključivalo je kako individualne karakteristike (vrednosti i druga svojstva) lokalnih političkih rukovodioca, strukturne i razvojne karakteristike teritorijalnih jedinica i odredjene tipove političkih sistema. Postavljalo se, npr. pitanje - u kojoj meri možemo varijabilnost u dinamici razvoja lokalnih jedinica, na različitim stupnjevima razvoja, objasniti njenom determinisanošću na raznim nivoima (individualni, lokalni, nacionalni) analize? Kako se, naime menja objašnjavalачka moć pojedinih nivoa analize s obzirom na stupanj društvenog (ekonomskog) razvoja?
- (17) Pri tom prihvatam ocenu B. Grafenauera (1985, str. 35) o tome da je u istoriji, više nego u drugim društvenonaučnim disciplinama, prisutno načelo metodičke kritike izvora: "... Jedino u istoriji važi načelno stanovište da svaki izvor treba najpre kritički proveriti pre nego mu poveruješ, što će reći da se izvoru najpre u načelu ne veruje, mada je inače obično drugačije...". Ipak se ne bih složio s tim da se - bar načelno - sociologija razlikuje od istorije u tom smislu da prvu svrstavamo u grupu nauka koje karakteriše sinhrono izučavanje društva, a istoriju u grupu dijahronih društvenih i humanističkih nauka. To bi značilo da sociologija treba da se odrekne dijalektičke obrade, umesto da se kritički sukobi sa odstupanjima od dijalektike kada do njih stvarno dodje. Mislim da je primernija orijentacija ka približavanju oba (metodološka) pristupa kako to predlaže Philip Abrams u svojoj "istorijskoj sociologiji" (1982). On npr. u istorijskoj analizi jedinstvenih događaja otkriva istovremeno sociološke dimenzije društvene strukture i procesa (akcije).

- U događaju raspravlja kao o konstruktumu koji je p iskustvenog sadržaja koji povezuje akciju i strukturu (st. 190, 192). Slično usmerenje u istorijskoj sociologiji naznačuje i Theda Skocpol (ured.) u delu "Vision and Methods in Historical Sociology" (1984).
- (18) Uključenje pitanja o "agrarnom maksimumu" (već 1969 god.) anketu "Slovensko javno mnenje" naišla je na negativnu političku ocenu, jer da time prelazimo okvire ustavnog uređenja. Slično je bilo - još u šestdesetim godinama - dosta "osetljivo" ljudima postavljati pitanja o njihovoj religioznosti i dr.
- (19) Tek posle dužeg vremena je Casopis za kritiko znanosti br 101/102, 1987 (mogao da) objavi(o) gradju o "akciji 2 poslanika" u okviru koje je npr. i veoma opsežna nestandardizovan intervju koji je Petar Jambreč u okviru svog istraživanja obavio sa jednim od inicijatora te akcije
- (20) Zato je postala opšta praksa da su se u javnosti (literaturi) neprestano nizali i ponavljali pokušaji apriorističkih, idealnotipskih opredeljenja koja se nisu obazirala na činjenično stanje (kao npr.: "Komuna je osnovno društveno-politička zajednica..."; slično i radnička klasa dr.)
- (21) Neca Jovanov (1971) je npr. prikazao podatke o sastavu predstavničkih organa na nivou republika i federacije koji su na dramatičan način upozorili na mali udeo radnika i seljaka.
- (22) Kao što konstatuje i M. Krisper (1984, str. 180), u javnim raspravama je prisutna određena uzdržanost prema ubrzanom uvodjenju informacijske tehnologije. Zbog bojazni od "tehnokratskih tendencija" i prevelikog uticaja stručnjaka došlo je do kašnjenja u uvodjenju informacijske (računarske, komunikacijske) tehnologije a time, posredno i do zaostajanja na području (kvantitativne) metodologije. Drugi razlog za pomenutu uzdržanost je bio u tome što se rad na računarima smatrao neproduktivnim, administrativnom kategorijom, koja pre svega povećava društvenu režiju. S obzirom na našu temu na taj način se ponovo vraćamo uticaju ideologije u redosledu: ideologija - tehnologija - metodologija.
- (23) Pri tom postaju sve nepodnošljivija i administrativna ograničenja a naročito nejasno razgraničenje između podataka koji su opšte, javno dostupni i onih koji su izuzeti iz javne upotrebe. U tom smislu možemo reći da tehnološki razvoj prestiže organizaciju i upravljanje.
- (24) Aktualna istraživačka praksa je naravno još daleko od gore naznačenih mogućnosti. Pri tom bi, bar hipotetično to zaostajanje mogli objasniti pomoću: a) još uvek relativno ograničene upotrebe nove računarske tehnologije, b) ideološke samodovoljnosti i apsolutizacije koja isključuje iskustveno proveravanje i c) misaone, duhovne inertnosti zbog koje jednostavno nastavljamo dosadašnju praksu.
- (25) U Holandiji su u takvom slučaju svakom domaćinstvu koje je bilo spremno da učestvuje davali MSX računar (tako da su ga

mogli i sami koristiti), što je povećalo motivisanost ljudi zu učešće (u razdoblju od šest meseci uključeno domaćinsto je moralo na kraju svake nedelje odgovarati na intervju).

- (25) U Holandiji su u takvom slučaju svakom domaćinstvu koje je bilo spremno da učestvuje davali MSX računar (tako da su ga mogli i sami koristiti), što je povećalo motivisanost ljudi zu učešće (u razdoblju od šest meseci uključeno domaćinsto je moralo na kraju svake nedelje odgovarati na intervju).

LITERATURA

- Adam Frane, Kvalitativna metodologija in akcijsko raziskovanje v sociologiji, Casopis za kritiko znanosti, br. 53-54, Ljubljana 1982
- Antončič V., Kavčič B.; Samoupravna urejenost in gospodarska uspešnost organizacij, Ljubljana 1978
- Banovec Tomaž, Baze podataka kao pomoć konceptualizaciji društvenog sistema informisanja, II jguoslovensko savetovanje o ekonomiji i organizovanju informacionih sistema, Zbornik referata, Bled 1986
- Banovec Tomaž, Primož Južnič, Razvoj baza podataka u Europi i u svetu, III. jugoslovensko savetovanje o ekonomiji i organizovanju informacionih sistema, Zbornik referata, Bled 1987
- Blalock Hubert, Jr., The Basic Dilemas in the Social Sciences, Sage Publications, London 1984
- Bolčić Silvano, Aktuelnost i problemi empirijskih istraživanja u društvenim naukama, Opređenja, 4, 1982
- Boulding Kenneth, The World as a Total System, Sage Publications, London 1985
- Calhoun Craig, The Microcomputer Revolution, v: Sociological Methods and Research, Vol., 9 No 4, May 1981
- Collins T.N.; Social Science Research and the Microcomputer, v: Sociological Methods and Research, Vol., 9, No. 4, May 1981
- Conrad P. and S. Reinharz, Eds., Computers and Qualitative Data, special issue of Qualitative Sociology 7 (1984)
- Dogan Mattei and Dominique Felassy; How to Compare Nations, Chatham House Publishers, New Jersey, 1984
- Essex Summer School: The Eighteenth Essex Summer School in Social Science Data Analysis and Colection, Department of Government,

University of Essex, 1985

Falter W. Jurgen, Some Theoretical and Methodological Problems
Multilevel Analysis Reconsidered, Social Science Informatio
17, 6, (1978), pp. 841-869

Ferligoj Anuška, Nove smeri razvoja kvantitativne metodologije
sociologiji, vidi prilog u ovoj publikaciji.

Ferligoj Anuška, Razvrščanje v skupine z omejitvami, Ekonomski
fakulteta Borisa Kidriča, Ljubljana, 1983

Fernbach Sydney, Scientific Use of Computer, v knjigi: Michael I
Dertouzos and Joel Moses (eds.), The Computer Age: A Tventy
Year View, MIT Press, 1979

Galtung Johan, On the Future of the International System, u
knjigi: Robert Jungk - Johan Galtung, Mankind 2000
Universitetsforlaget, Oslo, 1969

Glob Matija; Neposredno opazovanje z udeležbo v družboslov
podeželja, Teorija in praksa, br. 5, Ljubljana, 1972

Goričar Jože et al. (ured.), Stanje in razvoj družbenih znanost
na Slovenskem, SAZU, Ljubljana, 1985

Jambrek Peter, Development and Social Change in Yugoslavia, Saxe
House, England 1975

Jambrek Peter, Intervju s Tonetom Remcem, Casopis za kritik
znanosti, 101/102, Ljubljana 1987

Joreskog K.G. and D. Sorbom, LISREL - Analysis of Linea
Structural Relationship by the Method of Maximum Likelihood
International Educational Services, Chicago 1981

Jovanov Neca, Družbeni konflikti in socialni razvoj Jugoslavije
Teorija in praksa, br. 10, Ljubljana 1971

Kirn Andrej, Sodobne tendence v načinu znanstvenega mišljenja i
univerza, Teorija in praksa, br. 8-9, 1987

Kuvačić Ivan, Epistemološke osnove statističkog empirizma, Naš
teme, 1964, br. 7

Marković Mihailo, Filozofski osnovi nauke, SANU, Beograd 1981

Makarović Jan, Družbena neenakost, šolanje in talenti, Obzorja
Maribor, 1984

Mates Neven, Neke teze o stanju naše ekonomske znanosti
ideologije, Kulturni radnik br. 2, Zagreb 1980

Mesić Milan, Društvena uvjetovanost (empirijskih) istraživanja
u: S. Splichal, Teorija, empirija, praksa, Partizanska knjiga,
Ljubljana 1983

Milič Vojin, Sociološki metod, Nolit, Beograd 1978

Mills C. Wright, The Sociological Imagination, Penguin Books,
1983

- Mlinar Zdravko, Protislavja družbenega razvoja, Delavska enotnost, Ljubljana, 1986
- Mlinar Zdravko, Družbena participacija v krajevni skupnosti, Institut za sociologijo in filozofijo, Ljubljana 1965
- Mlinar Zdravko, Teoretični in metodološki trendi v sociološkem raziskovanju (prostorsko-)družbenih struktur in razvojnih procesov, u: Teorija, empirija, praksa - Prispevki h kritiki in k razvoju metod družboslovnega raziskovanja, ured. Slavko Splichal, Partizanska knjiga, Ljubljana 1982
- Mlinar Z., Trampuž C., Ferligoj A., The Social Ecology of Developmental Change: An Exploration of Some Hypotheses, v knjigi: Zdravko Mlinar, Henry Teune, The Social Ecology of Change - From Equilibrium to Development, Sage Publications, London, 1978
- Mlinar Z., C. Trampuž, A. Ferligoj; Razvojne spremembe v občinah SR Slovenije", II, III, RI FSPN Ljubljana, 1977, 1978
- Mlinar Z., A. Ferligoj; Sličnosti i razlike u prostorno društvenim promenama, Sociologija, št. 2-3, Beograd, 1977
- Moore Wilbert; Global Sociology: The World as a Singular System, The American Journal of Sociology, Vol. LXXI, No 5, March 1966
- Niessen Manfred, Jules Peschar (eds.), International Comparative Research, Pergamon Press, Oxford 1982
- Popov Nebojša, Kriza, kritika i ideologija, u zborniku (O. Caldarović et al, ured.) Suvremeno društvo i sociologija, Globus, Zagreb 1986
- Popović Mirko; Potencial umetne inteligence in ekspertnih sistemov z vidika družboslovja (1), TiP, št. 7, Ljubljana 1987
- Przeworski, A., Henry Teune, The Logic of Comparative Social Inquiry, Wiley, New York, 1970
- Robinson W.S., Ecological Correlations and the Behavior of Individuals, American Sociological Review, 1950, 351-357
- Rokkan Stein, Cross-Cultural, Cross-Societal and Cross-National Research, u: J. Berting et al. (eds.), Problems in International Comparative Research in the Social Sciences, Pergamon Press, 1979
- Rus Veljko, Odločanje in moč, Obzorja, Maribor, 1986
- Rus Veljko, Klike v delovnih organizacijah, Problemi, št. 45-48
- Sicherl Pavle, S-Distance as a Measure of the Time Dimension of Disparities, u knjizi: Zdravko Mlinar, Henry Teune (eds), The Social Ecology of Change - From Equilibrium to Development, Sage Publications, London 1976

- Słoczyński K.M., J. Miller, M. L. Kohn, Stratification, Work Values; A Polish - United States Comparison, Sisyphus Sociological Studies, PWN, Warsaw 1987, Vol. IV.
- Splichal Slavko, ured., Teorija, empirija, praksa, Partizan knjiga Ljubljana, 1983
- Splichal Slavko, "Public opinion" and the controversies communication science. Media, Culture and Society, Vol. (1987), 237-261
- Stanojčić Ilija, Komparativno-istorijski metod, u knjizi: Miroslav Pečujlić, Metodologija društvenih nauka, Službeni list, Beograd 1976
- Saris W.E., W. M. de Pijper, Computer Assisted Interviewing Using Home Computers, Sociometric Research Foundation, Amsterdam
- Smelser, N.J. Comparative Methods in the Social Science Prentice Hall, Englewood Cliffs, N.Y. , 1976
- Strasser Hermann, The Normative Structure of Sociology, Routledge Kegan Paul, London, 1974
- Supek Rudi, Znanost sociologija, Školska knjiga Zagreb, 1983
- Siber Ivan, Psihologija i društvo, CEKADE, Zagreb, 1984
- Siber Ivan, Konformizam i političko ponašanje, Naše teme, 2/197
- Stiblar Franjo, Analiza ekonomskih vprašanj iz ankete Slovenskega javnega mnenja (SJM), Teorija in praksa, št. 8-9, 1987
- Teune Henry, Comparing Nations: What have we Learned, paper presented at the 27th Annual Convention of the International Sociological Association, Comparative Interdisciplinary Studies Section, Washington, D.C. April, 1987
- Teune Henry, Zdravko Mlinar: The Developmental Logic of Social Systems, Sage Publications, Beverly Hills, 1978 (A)
- Therborn Goran, Ideologija moči in moč ideologije, Cankarjeva založba, Ljubljana, 1987
- Thurow C. Lester, Dangerous Currents: The State of Economics Random House, 1983